

Милан Кашанин

НОВИ САД:
ЗАВЕШТАЊЕ СРПСКОГ
АТИЊАНИНА

Приредила
Јана М. Алексић

Нови Сад
2020

ПРЕДГОВОР

ПРВИ ГРАД МИЛАНА КАШАНИНА

„Нове земље нећеш наћи, нећеш пронаћи друга мора.
Овај град ће те пратити. Улицама ћеш се кретати
истим. У истом ћеш суседству остарити:
у истим ћеш кућама оседети.
Увек ћеш у овај град стизати.”

Константин Кавафи

Вишеструке и дугорочне биле су везе између Милана Кашанина и Новог Сада. Као значајно место у формативном периоду полазника Велике српске православне гимназије, дух и наслеђе „Српске Атине” рефлектовали су се и на прегалаштво потоњег угледног српског књижевника, историчара књижевности и уметности, књижевног и ликовног критичара, преводиоца, музеолога, културног прегаоца. Премда већи део живота настањен у Београду, Кашанин је у институцијама културе Новог Сада – изнад свега, у Матици српској – са мањим или већим прекидима, сарађивао до последњих дана свога животног века. Једно од средишта политичког, књижевног, културног и просветног живота српског народа заузимало је важно место у топонимији духовног лика Милана Кашанина.

Након завршене основне школе у родној Барањи, Кашанин 1906. долази у Нови Сад, где наредних осам година, све до ратне 1914, похађа Српску православу велику гимназију. Учитељ Јован Славковић је Милана и његовог старијег брата Радивоја, као добре

ученике, поверио на даље школовање Васи Пушибрку, тадашњем директору гимназије:

Из те основне школе [у Белом Манастиру], учитељ кога ћу именом да поменем – Јован Славковић, узео ме је за руку и одвео у Нови Сад. Нити је он имао новца нити су моји имали средстава да ме школују. Славковић ме је одвео право директору гимназије Васи Пушибрку, који ме је примио као Србина са периферије, однекуда... Он је хтео једну душу да спасава под условом да сам добар ђак, да могу добити стипендију. Он, Јован Славковић, узео је то на себе. Узео је на себе то и директор. И онда, није било шале. Ил' јесте, ил' није – иначе се враћају кући. Од нас сто четири што смо се уписали у први разред до матуре није дошло више нешто изнад тридесет ученика.¹

У односу на варошицу Пелмоноштор у тадашњој Двојној монархији (данашњи Бели Манастир) која је бројала три хиљаде становника, превасходно Немаца, Нови Сад се бистром једанаестогодишњаку са завидном моћи запажања указао као културни и друштвени центар. Придошлица са „српске периферије” није изневерила поверење својих учитеља и добротвора. Стипендиста фонда Нестора Димитријевића у тој образовној установи и малом српском уточишту у непријатељском аустроугарском окружењу, истаћи ће се одличним успехом, „изузетним даром за писање стихова”, али и испољеним интересовањем за књижевну критику. Жива су његова сећања на изглед гимназије и организацију наставе:

---

¹ Коста Димитријевић, *Разговори са Миланом Кашанином*, *Sa-tena Mundi*, Београд, 2015, стр. 23.

Та новосадска гимназија била је, у ствари, један велики интернат. Сви смо становали у једно десет улица – у свакој кући по неколико ђака. И, разуме се, сви смо се знали. Нас су професори тачно знали: ко је одакле, ко му је отац, колико учи, шта не учи, а оцене су биле само један крајњи резултат свега тога. [...] Дакле, то је било, како бих рекао, врста веома модерног васпитања...²

Српска православна гимназија с почетка XX века

Без обзира на ограничења слободе кретања и недостатке у организацији и квалитету наставе, учинак установе за стицање класичног образовања на Кашаниново духовно формирање није био занемарљив. Родитељску бригу о њему преузели су гимназијски професори који, иако „пре ваљани васпитачи него учени људи”, могли су да му понуде одређен систем вредности и животно применљива морална начела: „У

---

² Исто.

моје време, новосадска гимназија није била службена установа него пре свега духовна породица чију је атмосферу чинио култ духовног живота и постојаних људи.³ Материјална оскудица ипак се није одразила на духовну, јер је поред школе, Кашанин у младим годинама, заједно са својим вршњацима, покушавао да живот испуни мноштвом доступних културних садржаја:

Новосадски гимназијалци 1908. године: Стеван Шовљански, Гавра Воргучин и Милан Кашанин

---

³ Милан Кашанин, „У садашњости и прошлости”, Анкета: „Ко је на вас пресудно утицао и зашто”, забележио Д. Адамовић, *Политика*, бр. 21899, недеља, 22. септембар 1974, стр. 17.

„Није још било ни фудбала, ни биоскопа, ни аутомобила, није још било ни електричног осветљења. Наше највеће атракције биле су представе у позоришту из којег смо се враћали вечером кроз улице осветљене фењерима, и то нам је личило на неку велику авантуру.”⁴

У сећањима на школске дане, евоцираним 1928. године, у тексту посвећеном обележавању педесетогодишњице светосавске Беседе, централној свечаности у тадашњој српској гимназији,⁵ а потом, скоро педесет година касније, у осврту на први сусрет са српским композитором, културним и политичким радником, Петром Коњовићем,⁶ сазнајемо и за Кашанинов рани афинитет према музици,⁷ који је подстицао и његов професор музике Исидор Бајић:

Налазећи да имам воље за музику, предлагао ми је да учим у њега виолончело, што ја, оптерећен давањем часова из српског и латинског, нисам могао прихватити.

---

⁴ Исто.

⁵ Милан Кашанин, „Сећање на Беседу”, *Споменица о педесетој светосавској беседи*, Мушка гимназија у Новом Саду, „Застава” деоничарско друштво за издавање српских књига и новина у Новом Саду, 1928–1929, стр. 27–33.

⁶ Оглед о Петру Коњовићу, заједно са преписком, први пут је објављен 1973. у *Летопису Матице српске*, а потом, 1974. године, у књизи *Сусрети и писма*.

⁷ Своју рану наклоност Кашанин исповеда и у огледу „Победа” у познијој књизи *Случајна открића*: „Ниједан предмет у гимназији нисам волео као музику; први пут сам видео да сам сиромашан и заболело ме сиромаштво кад нисам могао да учим клавир.” Милан Кашанин, *Камена открића. Случајна открића. Са Миланом Кашанином. О Милану Кашанину*, Издана дела, књ. 8, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, стр. 161–162.

Неки пут ме је, сав занесен, задржавао после часа, да чујем његову нову композицију. Он је своје часове држао после подне и на њима се највише учило почетком зиме, кад се припремао јавни концерт за дан Св. Саве. Увек ми се чинило, па ми се и данас чини, да мојих сусрета у двоје са Бајићем није било неколико, него један, и да тај један једини сусрет с њиме није могао бити другачији него што га сада видим, а видим га овако. У огромној гимназијској згради никог, по учионици се хвата сумрак, напољу веје снег, ја стојим до клавира и, гледајући Бајићеве ситне прсте како лете по диркама, с неизрецивом радошћу слушах како он, зажарених очију и промуклог гласа, пева за себе и за ме.⁸

Почетни музички импулс касније је, током студија у Будимпешти и Паризу, прерастао у пасионирано упознавање са делима великана класичне музике,⁹ а што се одразило на имплицитни естетички систем угледног књижевног и ликовног критичара. Уз Исидора Бајића Кашанин у својим реминисценцијама на ђачке дане издваја Милана Петровића, професора српског језика и књижевности. Поред тога што је био доктор историје књижевности и филолог, Петровић се издвајао као врстан педагог, због чега његов ученик ламентира над тим што овај није више писао ни говорио. Међутим, харизматични професор извршио је индиректан утицај и на професионално усмерење свог талентованог ученика, који се истицао одличним успехом и

---

⁸ Милан Кашанин, „Петар Коњовић”, *Сусрети и писма*, Матица српска, Нови Сад, 1974, стр. 202.

⁹ Музика је за Кашанина заиста била на почасном месту његових интимних интересовања. Видети: Милан Кашанин, „Победа”, стр. 162.

духовном зрелошћу: „Ја се сећам врло добро његових предавања, то је просто била једна забава слушати како он говори. Био сам тада ученик другог разреда. Ту сам се већ почео опредељивати...”¹⁰

Уз моралну подршку професора Петровића неколико ученика је 1912. године основало ученичко друштво „Препород”.¹¹ Литерарна секција друштва,

---

¹⁰ Коста Димитријевић, *нав. дело*, стр. 23–24.

¹¹ Значајне податке о оснивању и раду овог ђачког друштва проналазимо у гимназијском извештају за 1912/13. школску годину које доноси председник друштва, тадашњи матурант, Јован Стојшић: „Са почетком школске године 1912/13. основано је друштво ученика 'Препород', које би имало да у духу принципа саморадње и самообразовања диже свестрани психички и физички развитак ученика, да унапређује и развија њихово средњошколско васпитање.” За те потребе оформљене су три секције: литерарна, апстинентска и гимнастичка. Назначени су и племенити циљеви литерарне секције: „*Литерарна секција* буди у својих чланова интерес за науку, филозофију, литературу и све уметности, буди у њих љубав према умном раду и вишем друштвеном животу, развија и оплемењује интелектуални и емоционални живот својих чланова.” Рад секције одвијао се кроз редовне седнице/скупове њених чланова, на којима су читани оригинални ученички радови из књижевности, историје књижевности и критике. Чланови су на тим седницама расправљали о националним, социјалним, филозофским, научним и питањима васпитања и хигијене. Литерарна секција је, према подацима из извештаја, располагала својом библиотеком и читаоницом, набављајући дела српских и иностраних писаца, као и часописе и листове. Међу именима чланова секције и управног одбора налази се и име Милана Кашанина, тада ученика седмог разреда, као потпредседника секције. Један од „професора-повереника” био је и Милан Петровић. *Извештај о Српској православној великој гимназији у Новом Саду за школску 1912–1913*, Парна штампарија Ђорђа Ивковића, Нови Сад, 1913, стр. 71–74.

чији је Кашанин био иницијатор и члан, наставила је са својим активностима и наредне, 1913/14. школске године.¹² Један од задатака овог удружења, према

---

¹² У извештају гимназије за ту школску годину налазимо да су надзорници „Препорода” били професори Јован Живојиновић и Глигорије Мирковић. Као члан Литерарне секције, то јест, као њен одборник, убележен је и Милан Кашанин. У годишњаку је такође наведено да је Литерарна секција одржала пет седница, од којих четири редовне и једну јавну, свечану. „На овим седницама читали су се оригинални радови друштвених чланова, критиковани су и дискутовало се о питањима која су у њима расправљана.” Међу програмским текстовима о раду самог друштва забележни су и састави „са научним темама, апстинентским, књижевноисториским и културногеографским, једна песма, једна композиција и т. д. Осим тога певало се на седницама и декламовало, ово последње нарочито млађи чланови друштва.”

Из извештаја сазнајемо да је свечана седница одржана 28. децембра 1913. године у спомен стогодишњице рођења Петра Петровића Његоша, у свечаној гимназијској дворани, „у присуству многобројне публике из места”. Наведен је и програм седнице: „1) Његошева Стогодишњица, поздрав председников. 2) П. П. Његошу, од Петра Прерадовића, композиција Тихомира Николајевића, уч. VIII. р., пева друштв. кор. 3) Петар Петровић Његош као владалац и човек, од Светозара Поштића, уч. VII. р. 4) Богу, химна П. П. Његоша, декламује Војислав Стојић, уч. VI. р. 5) Његошева поезија, од Милана Кашанина, уч. VIII. р. 6) Одломци и садржина ’Горског Вијенца’, од Лазара Протића, уч. V. р. 7) Његошева филозофија, од Светислава Марића, уч. VIII. р.” *Извештај о Српској православној великој гимназији у Новом Саду за школску 1913–1914*, Парна штампарија Ђорђа Ивковића, Нови Сад, 1914, стр. 80–82.

(Овом приликом желим да изразим велику захвалност професорки Зорици Хацић што ми је скренула пажњу на Извештаје Српске православне велике гимназије у Новом Саду као значајан извор за проучавање Кашанинових раних

сећању Кашаниновог школског друга Милутина Симића, био је и организација прославе Његошеве стогодишњице у гимназији.¹³ Седница је одржана 28. децембра 1913. године у свечаној дворани гимназије.¹⁴ Претплатник *Српског књижевног гласника* и редовни читалац *Босанске виле* већ тада са извесним књижевнокритичким искуством, за ту прилику је написао и свој културолошки подупрт а идеолошки обојен оглед о Његошевој поезији, у којем је изнео ставове о енормном утицају великог песника из XIX века, посредством личности и идеја обликованих у спеву *Горски вијенац*, на развој духовног живота српског народа.

Књижевна секција попримила је и активистички карактер, на шта, судећи према сведочанству самог Кашанина, тадашњи директор гимназије Душан Радић није благонаклоно гледао, јер је имао на уму незахвалан положај српских ђака и српске гимназије у

текстова и разумевање окружења у којем се формирао и интелектуално стасавао, као и на свесрдној помоћи да прикупим и ишчитам наречену грађу.)

¹³ Др Милутин Симић, „Стајићев велеиздајнички процес у Сегедину 1915”, у: *Споменица Васи Стајићу*, обновљено издање из 1938. године, Војвођански клуб – Војвођанска академија наука и уметности – Историјски архив града Београда, Нови Сад, 2009, стр. 64.

¹⁴ Излагања или беседе са ове седнице биће одштампана у посебној публикацији *Три говора са Његошеве прославе*, у издању штампарије Ђорђа Ивковића у Новом Саду. У садржају те књиге наћи ће се свечани говор Јована Живојиновића од 25. децембра 1913. године (1–9), а потом и текстови Милана Кашанина „Његошева поезија” (10–19) и Светислава Марића „Његошева филозофија” (20–24).

тадашњој Аустроугарској монархији.¹⁵ Будући енергичан, интелигентан и правдољубив, Кашанин се, очигледно, није могао помирити са тиме да дисциплиновано похађа школску наставу и своје превратничке замисли сведе на лепо писане саставе. Без знања и одобрења својих професора он је, према каснијем јавном признању, у циљу одбране Душана Радића од неоправданих напада, прешао у Србију, да би у Београду посетио Југословенску уметничку изложбу и свратио у редакцију патриотског листа *Пијемонт* и чувеног *Српског књижевног гласника*, своје главне лектире током школских дана.¹⁶

---

¹⁵ О удружењу „Препород” и својим активностима у њему сарадник часописа *Јединство* и париски студент током кратког боравка у Новом Саду на лето 1920. пише у тексту посвећеном одбрани Душана Радића, који је на место директора Српске православне велике гимназије дошао након Васе Пушибрка. Видети: Милан Кашанин, „Случај др Душана Радића”, *Јединство*, Нови Сад, год. II, бр. 394, 19. септембра, 1920, стр. 3.

Такође, о задатку „Препорода” да нагласи националне вредности и припреми омладину за рад на културном и политичком уједињењу српског народа пише и Милутин Симић. Видети: Др Милутин Симић, *нав. дело*, стр. 64.

¹⁶ О својој тајној и недозвољеној посети Кашанин извештава у поменутом новинском чланку „Случај др Душана Радића”, стр. 3.

Овај свој „излет” док је био идеолошки загрејани новосадски гимназијалац у Двојној монархији Кашанин евоцира и у познијим сећањима из 1974. године: „Прећи преко Саве, видети Београд, српску војску, југословенску уметничку изложбу, редакцију ’Пијемонта’ и Српског књижевног гласника, то је 1911. и 1912. био сан свих нас који смо тада имали шеснаест година.” Милан Кашанин, „У садашњости и прошлости”, стр. 17.

* * *

Револуционарни набој и идеје националног ослобођења и уједињења код новосадске ђачке омладине, која своје образовање проводи у тешким материјалним условима, у затегнутој политичкој атмосфери и лишена елементарних слобода и људских права, додатно је потпирио Васа Стајић, активни културни и политички радник, вођа Реформистичког српског националног покрета младе војвођанске интелигенције и уредник часописа *Нови Србин* (1912–1914).¹⁷ Оставши у памћењу својих младих следбеника као „пример несаломиве воље и апостолске енергије, пуна сагласност између идеја, делања и живота”¹⁸, Стајић је и једног од најпредуземљивијих чланова удружења „Препород” покренуо на, у том тренутку, субверзивну, па и ризичну политичку акцију.¹⁹ Ако је веровати сведочењу

Према резултатима истраживања Зорице Хацић, из текста Милана Костића о *Новом Србину*, објављеном у загребачком *Вихору* 1914. године, ученици су због престапа били најстроже кажњени, са претњом искључења из школе. Зорица Хацић, „Превртљивост судбине или метаморфозе једног односа: Милан Кашанин и Васа Стајић”, *Књижевна историја*, бр. 165, 2018, стр. 40.

¹⁷ Главна идеја овог политички обојеног часописа била је остварење права српске омладине у Аустроугарској на школовање на свом језику, односно идеје о националној слободи и самосталности Срба.

¹⁸ Др Милутин Симић, *нав. дело*, стр. 62.

¹⁹ Из Кашаниновог писма, написаног у Загребу, 18. децембра 1917. године, његовоме учитељу Стајићу, утамниченом у Илави, сазнајемо у којој мери је Стајић био узорна фигура не само за Кашанина, већ и за целу његову генерацију. За младог

Кашаниновог школског друга Милутина Симића, са Стајићем су се чланови „Препорода” срели на пролеће 1913. године. Кашанин је, по свему судећи, преузео на себе улогу посредника и једног од организатора тог састанка.²⁰

Једног пролетњег дана 1913. г., када сам похађао седми разред Српске православне велике гимназије новосадске, за време одмора између часова, саопшти ми Милан Кашанин да после предавања не одем кући већ да се нађемо у Хлебарској улици (данас Милетићева) где ће нас сачекати Васа Стајић који треба да нас упути шта и како да се почне и у нашој школи радити, да бисмо и ми, ученици старијих разреда новосадске Српске гимназије, узели активног учешћа у оном свеопштем

критичара у раним двадесетим годинама живота, Стајић је „човек од ког сам ја учио, и учим, како треба живети и радити”, док признаје да су се из *Новог Србина* „многи учили национализму као старија покољења у Невену и народним песмама”. Зорица Хацић, „Преписка Васе Стајића и Милана Кашанина или ’Разговор са сутрашњом српском књижевношћу’”, *Белешке на маргинама: о скрајнутим књижевноисторијским изворима*, Институт Гоша, Београд, 2015, стр. 187.

²⁰ Зорица Хацић у раду посвећеном комплексном односу између Васе Стајића и Милана Кашанина потврду Кашанинове повереничке улоге проналази у Стајићевом примерку листа *Нови Србин*: „На списку насловљеном „Моји сарадници” налази се, Кашаниновом руком исписано, „Милан Кашанин Нови Сад Ханска ул. 15” (РОМС, инв. бр. М. 8755).” У напомени свога рада ауторка додаје да је у том недовршеном списку од двадесет и два имена једини сарадник из Новог Сада био Кашанин, Зорица Хацић, „Превртљивост судбине или метаморфозе једног односа: Милан Кашанин и Васа Стајић”, стр. 39.

духовном и националном буђењу које је било већ захватило целокупну омладину Словенског Југа. [...] Он [Васа Стајић] нам је говорио о дивном и херојском држању српског сељака у ослободилачком балканском рату, о потреби што тешњег нашег контакта са нашим селом, о потреби наше сарадње с нашом академском омладином у Пешти у чијим се редовима у то доба већ догодио значајан преокрет на боље, позивајући нас на сарадњу у Новом Србину и дајући нам упутства шта треба запажати и о чему треба Нови Србин обавештавати.²¹

Позив на друштвено-политички корисно ангажовање омладинаца имао је више него задовољавајући одзив јер су матуранти у јуну 1914, након матурантског конгреса, такође одржаног у Новом Саду, кренули пут Косова и Метохије.²² Одушевљена југословенском

---

²¹ Др Милутин Симић, „Стајићев велеиздајнички процес у Сегедину 1915”, стр. 62–63.

Арпад Лебл, проучавалац политичког лика Васа Стајића, додаје да су у то време и пештански студенти били под утицајем овог идеолога и пропагатора националног уједињења, услед чега су у српским селима око Пеште оснивали „соколска удружења, библиотеке, читаонице и држали народу предавање”. Dr Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića: izabrani politički i ideološki spisi*, Progres, Novi Sad, 1963, str. 216.

²² Лебл наводи да је почетком 1914. Стајић поново био у Новом Саду: „Од њега је потекла иницијатива, коју је продискутовао са Миланом Петровићем и Тихомиром Остојићем, да организују матурантски конгрес у Новом Саду са учешћем свих матураната – Срба из несрпских средњих школа. Конгрес је одржан уочи *Сарајевског атентата*. На академији конгреса Стајић је одржао говор. После су матуранти пошли на пут у Србију, били у Београду и другим местима и најзад посетили Косово. У Београду су Радивој и Милан Кашанин, Милутин

идејом, група новосадске омладине, у којој су били Радивој и Милан Кашанин,²³ „похрлила је најпре у Београд, па са вршњацима доспела на Косово поље, да би тамо прославила Видовдан”. Док су омладинци,

Милан Кашанин 1914. године

Симић, Светислав Марић и други отишли и у Н. О. и примили упутства и план за национално револуционарну агитацију.” *Dg Agrad Lebl, nav. delo, str. 216.*

²³ Кашанин неколико година касније, у тексту посвећеном Душану Радићу, признаје да је иницијатива за излет потекла управо од њега: „Ако се још добро сећам, идеја о томе путу потекла је баш од мене, и ја сам био неки председник одбора који је тај излет припремао [...]” Милан Кашанин, „Случај др Душана Радића”, стр. 3.

како се Кашанин сећа, палили „свеће у Грачаници, одјекнули су атентаторски пуцњи у Сарајеву, па није ни чудо што је наша родољубива младеж 1915. била изведена пред војни суд у Сегедину...”²⁴ Сведочанство допуњује опис Драгољуба Јовановића о видовданском сусрету код манастира Грачанице са ученицима из Војводине који су му остали најдубље урезани у памћењу. То су били Милан Кашанин и Светислав Марић. На том месту их је затекла вест о атентату на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву: „Ми смо уверавали двојицу Војвођана да ће им бити добро и ако остану у Србији, али су они ипак желели да се врате својима. Тако су и учинили јер се однос с Двојном монархијом још није био заоштрио.”²⁵

---

²⁴ Коста Димитријевић, *нав. дело*, стр. 58.

О екскурзији извештава и један од њених предвођилаца Глиша Мирковић: „У Приштини сакупљена омладина из Србије, а осим њих и остали народ чувши за ову вест, приредили су бурне демонстрације кроз варош против Аустрије и велике манифестације за Србију. Нашли се ту одмах и папирни лампиони и музика. Поређало се одмах у редове и тако је почео опход кроз варош уз бурно певање и свирање патриотских песама и уз викање: ’Живела Србија, пареат Аустрија!’” Глиша Мирковић, „Војвођански матуранти на Косову 1914. године.” *Годишњак Матице српске, календар за просту 1939. годину*, 1938, стр. 93–94.

²⁵ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. 1, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 163–164.

Милан Кашанин и Светислав Марић

Аустроугарска је објавила рат тачно месец дана касније, а Кашанину, професору Глиши Марковићу и његовим друговима из гимназије Арону Јаковљевићу и Милутину Симићу било је суђено због косовских демонстрација²⁶ на тзв. велеиздајничком процесу

---

²⁶ У разговору са Иванком Удовички и Марком Недићем 1972. године Кашанин напомиње да је на војном суду у Сегедину

1915. године, пред војним судом у Сегедину.²⁷ Велеиздајнички процес против Васе Стајића, ухапшеног 26. јула 1914. године, и његових следбеника²⁸ окончан је тако што је представник Народне одбране сву одговорност био преузео на себе, због чега је био осуђен

био због демонстрација које су ђаци из Војводине одржали са студентима и омладином из Краљевине Србије у Косовској Митровици, примивши вест да је убијен Франц Фердинанд: „Ми из Аустрије нисмо знали да тамо постоји аустријски конзул који је послао одмах извештај о демонстрацијама и наша имена.” Марко Недић, „Разговори са Миланом Кашанином”, у: Милан Кашанин, *Камена открића. Случајна открића. Са Миланом Кашанином. О Милану Кашанину*, изабрана дела, књ. 8, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, стр. 240–241.

²⁷ Како Лебл преноси Стајићево писмо супрузи Милицы из 1915, оптужница је гласила: „Против Васе Стајића и другова, њих још једанаест. Међу овима Васић Стева, Пајић Душан, Милан Кашанин, Арон [Јаковљевић]. Кривица нам је: Хтели смо да се неки делови Угарске или друге половине А[устро]-Угарске монархије силом отргну од ове и подвргну туђој власти, Србији. За постигнуће овога смо се удружили у Нар[одној] Одбрани, која нас је васпитала за дужности нама намењене кад избије рат.” Dr Agrad Lebl, *nav. delo*, str. 245.

Др Милутин Симић истиче да је оптужница против њих била „опширна и брижљиво састављена”, са намером да „Стајићев покрет доведе у тесну везу са Народном одбраном, а посредно, преко ове, и са сарајевским атентатом.” Др Милутин Симић, *нав. дело*, стр. 66.

²⁸ У оптужници сачуваној у Стајићевом препису Зорица Хаџић проналази податак да се Кашанин „налази на слободној нози, родом из Белог Манастира (21. фебруара 1895), ондашњи становник, грчко-ист. вероисповести, нежењен, ученик срп. вел. гимназије у Новом Саду.” Зорица Хаџић, „Преписка Васе Стајића и Милана Кашанина или ’Разговор са сутрашњом српском књижевношћу’”, стр. 215.

на десет година робије, док су „матуранти добили ослобађајућу пресуду.”²⁹ Отуда није без основа Кашаниново самоодређење: „[...] припадам револуционарној, ратној генерацији која је била жртва својих великих идеала”.³⁰

Током Првог светског рата Кашанин и његов учитељ су размењивали писма у којима су један другом писали о свом студентском, односно затвореничком искуству; саопштавали размишљања о савременој литератури, старим и новим писцима, појединим филозофским и поетичким проблемима, те започетим или свршеним текстовима и белешкама. Њихов естетички укус и мишљења показивала су синдром генерацијске разлике.³¹ „Сачувана преписка данас представља драгоцену и незаобилазно сведочанство о стасавању и формирању критичара и књижевника Милана Кашанина.”³²

---

²⁹ Зорица Хацић, „Превртљивост судбине или метаморфозе једног односа: Милан Кашанин и Васа Стајић”, стр. 42.

³⁰ Коста Димитријевић, *нав. дело*, стр. 58.

³¹ Преписку је Зорица Хацић приредила и објавила у књизи *Белешке на маргинама: о скрајнутим књижевноисторијским изворима*, стр. 172–208.

³² Судићи према истраживању Зорице Хацић, укупна преписка између Стајића и Кашанина, „заједно са писмима-концептима из Стајићевих бележница садржи тридесет и једно писмо (21 писмо је Кашаниново, а 10 је писао Стајић). Сачувана писма су приређена за штампу и обухватају период од 1917. до 1936. године (Зорица Хацић, *нав. дело*, стр. 167–208).”

Првобитно је писма Милана Кашанина упућена Васи Стајићу за време рата штампао Предраг Вукадиновић (В. Предраг Вукадиновић, „Милан Кашанин. Писма једном заточенику. У трагању за аутентичним стваралаштвом.” *Савременик*, књ. XLV, св. 3, март 1977, стр. 206–222.)

Културну идеологију и етички профил Васе Стајића његов одушевљени ученик представио је у новинском осврту „Мисли једног узника: Васа Стајић”, уз фрагменте Стајићевих писама, а потом и у приказу предавања које је Васа Стајић одржао након тамновања у Југословенском Демократском клубу. Оба текста објављена су у *Гласнику Словенаца, Хрвата и Срба* 1918. године. С обзиром на утицај Васе Стајића на младог Кашанина и историјски значај временског и идеолошког преклапања посете новосадске омладине Косову и Метохији у тренутку када се одиграо Сарајевски атентат, ови текстови представљају вредан траг у поимању не само идеолошког хоризонта једног историјског тренутка, већ и ступња културне и националне освешћености оновремених интелектуалаца, због чега су имали видљиву друштвену улогу.³³

Након рата и Кашанинових студија у Паризу преписка се проредила јер је живот идеолошки и духовно блиске познанике, како примећује најажурнији Стајићев ученик у писму из 1932. године, „расејао на разне стране, те смо се сви – што кажу у Барањи – разишли као ласте.”³⁴ Иако присталица и следбеник

---

³³ Занимљив је и податак да је Кашанин током Стајићевог тамновања намислио да у Загребу, у којем је тада боравио, објави књигу свога утамниченог учитеља како би колико-толико помогао његовој породици. Стога се обратио Тихомиру Остојићу са молбом да му посуди *Летописе* у којима је као уредник објављивао Стајићеве расправе и критике. Миливој Ненин, „Писма Милана Кашанина Тихомиру Остојићу”, *Летопис Матице српске*, књ. 476, св. 5, нов. 2005, стр. 943–944.

³⁴ Зорица Хаџић, „Преписка Васе Стајића и Милана Кашанина или ’Разговор са сутрашњом српском књижевношћу’”, стр. 203.

Стајићевог културног и политичког програма пре и током рата, Кашанин се са својим узором и неформалним учитељем постепено разилазио, како у естетичком и културнополитичком, тако и у егзистенцијалном погледу. Однос испуњен међусобним поверењем и поштовањем – што је, између осталог, исходovalo и Стајићевим безуспешним позивима презаузетом управнику Музеја савремене уметности, односно Музеја кнеза Павла и већ афирмисаном писцу, књижевном и ликовном критичару за сарадњу у Матици српској и уређивање најстаријег српског књижевног гласила током тридесетих година – полако је захладнео, да би, на крају, био и прекинут. Наиме, ентузијастични и борбени Стајић, будући 1935. изабран за председника Матице српске, желео је да предложи Кашанина, најпре за члана Књижевног савета, потом Књижевног и редакционог одбора, а онда и за уредника *Летописа* како би уз себе имао поузданог сарадника из Београда у реформисању рада ове значајне националне институције и уобличењу релевантног књижевног програма не би ли Нови Сад и Војводина повратили своје раније високо место у тадашњем српском и југословенском културном простору.³⁵

---

³⁵ Да је Васа Стајић имао пуно поверење у Кашанинове компетенције, знање и моралну солидност говори и податак да га је 1933. уписао као члана управе обновљеног „Друштва Змај”, чији је оснивач био. И након рата амбициозни и културнополитички активан Стајић желео је да оснује Змајев музеј у Каменици, да изда Змајева целокупна дела, „као и савремених писаца његова правца”. Друштво је требало да проучава Змајеве радове и да укаже на овог песника као на борца за „напредне идеје и за слободу”. Dr Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića: izabrani politički i ideološki spisi*, str. 478.

А за то ми је потребно да знам, колико сте Ви вољан и у могућности да помогнете *мојој* Матици која може да постане *Ваша* и наша, да ли сте вољан бити уредник или сауредник *Летописа*, Ви се одлучујете који ће лиричар, који приповедач и који есејисти брати Матичине хонораре, данас кад часописи наши не плаћају сараднике.³⁶

Упркос испољеној радости због Стајићевог заслуженог намештења, одговор поласканог Кашанина – не мање заинтересованог за побољшање програмске политике Матице – испрва је неодређен с обзиром на пословне и приватне околности у том периоду (уређивање Музеја кнеза Павла, рођење трећег детета),³⁷ да би у једном од наредних писама изразио бојазан поводом тога да ли би због тренутне пословне оптерећености могао да ваљано и „честито” обавља тако одговоран посао уредника. Премда предлаже да договор одложе за јесен 1936. године, нуди своју помоћ у позивању и препоруци сарадника. Те, наредне године, дознавши за Стајићеву оставку на месту председника Матице, Кашанин му шаље неку врсту покајничког писма у којем свом пријатељу у његовој безуспешној борби жели да покаже саосећајност и пружи подршку. Још увек културнополитички вехементни Стајић му у последњем сачуваном писму одговара благодарно али и са дозом резигнације, наговештавајући да, иако од свих остављен, неће одустати од искрених напора да смени погубну владајућу гарнитуру у Матици. Прекид

---

³⁶ Зорица Хаџић, *нав. дело*, стр. 204.

³⁷ *Исто*, стр. 205.

преписке или изостанак било каквог трага о њеном наставку указује на дефинитивни разлаз сарадника и пријатеља. Можда је то један од главних разлога што у *Споменици Васи Стајићу*, објављеној 1938. године, изостаје Кашанинов текст посвећен једном од његових главних духовних путовођа, који би, засигурно, био вредан прилог познавању идеја минуле епохе, као и њихових најагилнијх апостола.

* * *

Будући прилежни читалац литературе од раних дана, склон критичком мишљењу и синтетичком повезивању токова и сазнања из различитих духовних области, као и огледања уметности и друштва, Кашанин је већ од четрнаесте своје године почео да пише и објављује књижевну критику у новинама и часописима. Године 1910. штампан му је награђени рад „Змајев национализам” у подлистку сомборске *Слоге*, потписан иницијалима М. К. иако је гимназијалцима тада било „забрањено да ишта објављују у било каквим новинама и часописима”.³⁸ Први Кашанинов књижевно-критички текст, очигледно написан под утицајем идеја Јована Скерлића и у атмосфери великих историјских превирања, обилује сентенцама о томе да радови наших угледнијих књижевника морају бити национално освешћени и у функцији културне политике како би културно и духовно подизали ниво свести српског народа. Од добијеног дуката радознали и интелектуално гладни критичар претплатио се на *Српски књижевни*

---

³⁸ Коста Димитријевић, *нав. дело*, стр. 24.

гласник. У петом, шестом и седмом разреду гимназије сарађивао је као књижевни хроничар у листу *Браник*,³⁹ чији је уредник био Јован Грчић, професор у пензији. Грчићева подршка давала је крила младом и полетном заљубљенику у литературу. Кашанинову рану књижевну активност поздравео је и Тихомир Остојић, „који је био секретар Матице српске и први декан новооснованог нашег факултета у Скопљу” иако га је Кашанин, на своју жалост, тада површно познавао.⁴⁰

---

³⁹ Да је Кашанин сарађивао у новосадском *Бранику* сазнајемо из његове преписке са Марком Малетином током педесетих година. Магловито се сећајући својих књижевнокритичких текстова написаних четрдесет година раније, он свом пријатељу у писму од 24. октобра 1952. године снебивљиво изражава жељу да му неко препише и пошаље те ране „критичке оцене” настале у периоду између 1911. и 1914. године: „Знам да је у једној (прилично духовитој) реч о песмама – Мићуна Мићуновића! [Павићевића! прим. З. Х.] Осталих се не сећам. Има их свега три-четири, у рубрици ’Књижевност’, вероватно под шифром М. К. или М. Поповић” [РОМС, инв. бр. 53. 956].

⁴⁰ Коста Димитријевић, *нав. дело*, стр. 25–26.

Кашанин је по доласку у гимназију морао затећи Тихомира Остојића који је тамо радио од 1889. године, најпре као суплент, а потом као професор. Године 1911. је био пензионисан. Непознаница је, међутим, да ли је Остојић Кашанину у првих пет година његовог школовања, од 1906. до 1911, држао наставу из неких предмета. Судећи према Кашаниновим евокацијама, очигледно је да је веза између њих у том периоду постојала. Нешто касније, тачније у периоду између 1917. и 1919. године, Кашанин ће са Тихомиром Остојићем разменити неколико писама. Загребачки студент ће бити слободан да се некадашњем професору и уреднику *Летописа* обрати са молбом да му пружи смернице за проучавање српско-мађарских књижевних односа ради студије о утицају мађарске књижевности на српску коју је планирао да напише. У својим каснијим писмима Кашанин Остојића обавештава о културним и духовним приликама у Загребу, о објављеним и запо-

Кашанинов литерарни и беседнички таленат његови гимназијски професори су, извесно је, умели

четим радовима из области књижевности, књижевне критике и филозофије. У једном писму, написаном поткрај рата, Кашанин Остојића, као проминентнијег српског интелектуалца, моли за неколико чланака за *Глас СХС* и *Хрватску њиву* о српским крајевима у Јужној Угарској, „у којима би се видело наше право на Банат, Бачку и Барању”. Ти чланци би, као и цела акција коју је Кашанин покренуо, заинтересовали хрватску и словеначку јавност за Војводину и војвођанско питање. Писмо париског студента од 5. маја 1919. представља још једно у низу његових обраћања некадашњим сарадницима, професорима и пријатељима, у којима вапи за посредовањем и урирањем око израде државне стипендије ради несметаног студијског боравка у Француској. Миливој Ненин, „Писма Милана Кашанина Тихомиру Остојићу”, стр. 938–950. Последње сачувано Кашаниново писмо Остојићу послато из Париза 3. децембра 1919. очигледно је одговор на Остојићево писмо из Загребa [РОМС, инв. бр. 5. 550]. Финансијски унеколико збринутији и безбрижнији, али не задуго, Кашанин своме пријатељу и тадашњем књижевном арбитру исповеда неке од својих замисли о побољшању српске књижевне сцене по повратку са студија. Он тиме жели да укаже на оправданост наставка школовања и усавршавања на престижном универзитету који је уписао. Поред занимљивих и помало искошених опсервација о културном животу Париза, мишљења о француској и руској уметности, те приватним интересовањима за музику и тренутним стваралачким активностима, Кашанин износи и утисак о уреднику *Српског књижевног гласника*, кога је имао прилике да упозна у културној престоници Европе, утисак који ће остати на снази више деценија, да би у смирају Кашаниновог живота био разрађен у критичком портрету Богдана Поповића „*Ne varietur*”, поглављу монографије *Судбине и људи*. У истом писму живахни а скрупулозни критичар, у кратким цртама саопштава и своје смеле негативне ставове о текућој српској књижевности коју редовно прати у туђини. Кашанинови књижевни и културолошки увиди чине ово писмо релевантним књижевноисторијским документом.

да подрже и награде. Тако је, на пример, на светосавској академији одржаној 14. (27.) јануара 1914. године, као ученик завршног, осмог разреда, добио награду из задужбине добротвора Николе Крстића. Награђени је тада одржао беседу о животу и раду првог српског архиепископа. Увече, на традиционалној светосавској беседи у тадашњој великој сали Ковачева Гранд хотела XLI, „под надзором професорске колегије и управом Исидора Бајића”,⁴¹ он изговара „Сан деспота Ђорђа”, „мелодрамску декламацију уз пратњу гласовира”.⁴² Атмосферу припремања и одржавања светосавских беседа некадашњи гимназијалац живо описује десет година касније, тада већ као управник Музеја савремене уметности и редовни сарадник *Летописа Матице српске*.⁴³

* * *

На самом завршетку Великог рата, крајем октобра 1918. године, студент филозофије у Будимпешти и Загребу, пре дужег задржавања у Паризу ради студија упоредне књижевности и историје уметности, зауставља се накратко поново у Новом Саду.⁴⁴ На тој, за

---

⁴¹ *Извештај о Српској православној великој гимназији у Новом Саду за школску 1913–1914*, Парна штампарија Ђорђа Ивковића, Нови Сад, 1914, стр. 106.

⁴² *Исто*, стр. 107.

⁴³ Милан Кашанин, „Сећање на Беседу”, стр. 27–33.

⁴⁴ Према увидима Предрага Вукадиновића, Кашанин је, с обзиром на то да је након пробоја Солунског фронта основано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу, а ослушкујући геополитичке промене, „у договору са браћом

њега сада, успутној станици, обнавља покидане интелектуалне и културне везе са ранијим сарадницима и пријатељима и успоставља нове.⁴⁵ Тада отпочиње испрекидано и амбивалентно познанство са књижевницом и хеленистом Аницом Савић Ребац, иначе ћерком Милана Савића, чувеног уредника *Летописа* и пријатеља Лазе Костића:

До мога познанства са Аницом дошло је октобра 1918, првих дана по уласку српске војске у Нови Сад. Био сам студент, и обрео се у Новом Саду не случајно, већ ради тога да учествујем у раду Српског народног одбора, Велике народне скупштине и Народне управе, да будем

Прибићевић, организовао преко новина кампању за отцепљење Војводине од Мађарске, а затим, већ крајем октобра, заједно са Петром Коњовићем прешао у Нови Сад да узме учешћа у раду Српског народног одбора и Велике народне скупштине. Крајем новембра скупштина је изгласала уједињење Војводине и Србије, изабрала Јована Лалошевића за председника привремене Народне управе, заправо покрајинске владе, Петра Коњовића за његовог заменика, а Кашанина за секретара Пресбиороа и сауредника *Српског листа*.” Милан Кашанин, Светислав Марић, *Преписка двојице младића*, приредио Предраг Вукадиновић, Матица српска, Нови Сад, 1991, стр. 138.

⁴⁵ Кашанин је зиму 1915/16. провео у Новом Саду. Не би ли избегао мобилизацију и одлазак на фронт у Галицију, као кадет аспирант, из Загреба са дијагнозом полипа у носу, „тобоже ради опоравка”, стиже у Новосадску болницу којом је тада управљао његов професор књижевности Милан Петровић. Он је свог бившег ђака „задржао крај себе до пролећа 1916, а онда склонио у Славонску Пожегу, где се налазио Опоравни одјел.” Милан Кашанин, Светислав Марић, *нав. дело*, стр. 85.

сауредник и сарадник *Српског листа* и држим јавна предавања о савременим српским писцима.⁴⁶

Тог октобра једно Кашаниново предавање о југословенској књижевности у Новосадском магистрату слушао је и Милош Црњански, још један Србин пречанин из тек побеђене и срушене Аустроугарске монархије и нова нада српске и јужнословенске књижевности, са којим ће Кашанин у наредне две деценије сарађивати и одржавати лепу преписку.⁴⁷

У својим старијим годинама Кашанин из мноштва минулих догађаја и сусрета у сећање призива и упечатљиви приказ када му је после предавања пришао „млади човек с плавим очима, у аустријској војној униформи, и рекао: ’Ја сам Милош Црњански!’”, отежано изговарајући глас „р”⁴⁸. Био је то, лично, аутор песме „У почетку беше сјај”, објављене 1913. у *Босанској вили*, те „Химна”, „Серената”, „Ветрови” и „Химна Јадрану”, штампаних у *Савременику*, које је тадашњи Савремеников књижевни критичар бритког пера с одушевљењем препоручивао своје учитељу у заточеништву Васи Стајићу.⁴⁹ Предавања занесеног студента

---

⁴⁶ Милан Кашанин, „Аница Савић Ребац”, *Сусрети и писма*, Матица српска, Нови Сад, 1974, стр. 10.

⁴⁷ Преписку Црњанског и Кашанина приредили су и објавили Стојан Трећаков и Владимир Шовљански у књизи *О Црњанском: архивалије*, Матица српска, Нови Сад, 1993, стр. 51–85.

⁴⁸ Милан Кашанин, *Камена открића. Случајна открића. Са Миланом Кашанином. О Милану Кашанину*, стр. 241.

⁴⁹ В. Зорица Хацић, „Преписка Васе Стајића и Милана Кашанина или ’Разговор са сутрашњом српском књижевношћу’”, стр. 184–185, 188.

и већ доброг познаваоца српске књижевности, с благом подсмешљивошћу гласноговорника нових књижевних тенденија и слободног стиха, меморише и Црњански у својим гласовитим *Коментарима* и урања их у помало гротескну слику ослобођења Новог Сада, као „једне од највеселијих фарса рата” и суочења са властитом књижевном анонимношћу:

У згради Општине, међутим, Кашанин већ држи литерарна предавања и говори о величини поезије Дучића. Ја седим међу слушаоцима и слушам то, без икакве зависти, још увек у похабаном оделу бившег официра и нико ме не познаје и нико не зна. Самоћа непознатог песника је један од најдубљих доживљаја песника.⁵⁰

Кашаниново предавање у сумрак Великог рата симболички најављује тренутак књижевне славе и предавача и његовог слушаоца у периоду између два светска рата. Пркос, младалачко самопоуздање и спремност на велике подухвате красили су у том тренутку обојицу будућих књижевника упркос Кашаниновој афирмативној рекапитулацији старих и Црњансковој антиципацији нових поетика.

Услед врло динамичног загребачког познанства са Петром Коњовићем, кога је имао прилике да види десетак године раније као ученик новосадске гимназије на часу музике код Исидора Бајића, Кашанин током вишемесечног (од октобра 1918. до марта 1919) проласка кроз Нови Сад сарађује у уређивању дневне штампе, а потом, из Париза, 1919, отпочиње сарадњу

---

⁵⁰ Милош Црњански. *Поезија*. Сабрана дела. Београд: Просвета et. al., 1966, стр. 67.

са демократским листом *Јединство* који је покренуо и уређивао предузимљиви Коњовић.

За мене, бављење у Новом Саду је била пролазна етапа, у којој није ослабела, већ ојачала моја жеља да наставим студије на универзитету у да их наставим у Паризу. Коњовић ме је храбрио у мојој намери, стављајући ми у изглед да будем дописник његовог листа кад га буде покренуо, па и државну стипендију кад се буду средиле прилике у земљи.⁵¹

Кашанин се у „органу Демократске странке”, са којим сарађује до 1921. године, оглашава као „специјални дописник” или „стални сарадник” из Париза, испрва врло ангажовано извештавајући о исходу рада Мировне конференције, а потом пишући репортаже о животу и културним догађајима у Паризу. У *Јединству* му објављују и интервју са Антом Тресићем Павичићем, неколико есеја и путопис „Париз”. Ексклузивни дописи речитог париског студента – који би савременим истраживачима могли послужити као драгоцен историјски извор – допринели су већој читаности

---

⁵¹ Милан Кашанин, „Петар Коњовић”, стр. 206–207.

Кашанин је у Паризу тешко живео, са само хиљаду франака, добијених од „Просветног одељења”, не од пуне државне стипендије, и Коњовићевих обећања о исплати хонорара за дописе за *Јединство*. Зато је био принуђен да моли своје учитеље и професоре Васу Стајића, Милана Петровића и Тихомира Остојића да му помогну у добијању редовније финансијске потпоре. Улогу посредника играо је и Кашанинов друг Светислав Марић.

новосадског дневника.⁵² С обзиром на то да се на Мирвној конференцији одлучивало и о Војводини и о судбини његовог завичаја, Кашанин је за Коњовићев лист „са жаром и преданошћу правог новинара и са страшћу националисте извештавао о стању југословенске ствари на овом међународном скупу.”⁵³ Илустративни су извештаји о северним и западним границама новоуспостављене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, међу њима, и они који се односе на питање Војводине. Специјални дописник инсистира на паметнијој политици наших представника, борбенијем и одлучнијем заузимању за наше територијалне интересе.

Иако је напустио земљу са намером да добије врхунско образовање и искуси живот веллеграда, студента на Сорбони није напустила знатижеља о новосадским догађајима и познаницима ни у европској културној престоници.⁵⁴ Тако, на пример, у писму од

---

⁵² Кашанинову сарадњу са *Јединством* детаљније је описала Милица Ћуковић у тексту „Прилози Милана Кашанина у новосадском *Јединству* (1919–1921), *Књижевни и критичарски опус Милана Кашанина*: зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Даљу и Белом Манастиру, 29. и 30. септембра 2017, Културни и научни центар Милутин Миланковић – Институт за књижевност и уметност, Даљ – Београд, 2018, стр. 47–68.

⁵³ Душан Попов, *Српска штампа у Војводини 1918–1941*, Матица српска, Нови Сад, 1983, стр. 57.

⁵⁴ Мада у писму своме пријатељу Марићу од 11. јула 1919. казује да се, ваљда у власти снажних првих сензација и утисака о Паризу, а можда и услед финансијског очајања јер му је новац из Србије нередовно стизао, радикално променио, а следствено томе и свој однос према симболичким упориштима из блиске прошлости: „Јер је у мени умро Нови Сад, и Загреб, и Скерлић, и *Књижевни југ*, и нико ме више не би

28. марта 1922. године од пријатеља Светислава Марића, који је у међувремену свршио студије у Загребу и постао професор у гимназији, изискује детаљне информације о новим нараштајима, њиховим склоностима и особинама, о професорима, о политичким и културним дешавањима, локалним приликама, своју љубопитљивост оправдавши посебним духовним расположењем:

Има, ето, већ *осам* година како нисам Новосађанин, иако покатак сврнем у Нови Сад, баш толико да нити имам нити немам везе с људима. А кад о свему размислим, ипак ми је Нови Сад и најближи и најмилији од свих градова: тамо сам ја *прогледао*, ако се нисам родио, мада сам и прогледао на једно око, а и то једно мутно... Увек ми нешто жао кад се сетим Новог Сада. Због нечег ми тешко.⁵⁵

* * *

Вративши се у Србију 1924. године, дипломирани историчар уметности и упоредне књижевности почиње да ради као секретар Уметничког одељења Министарства просвете и хонорарни наставник историје уметности у Уметничко-занатској школи у Београду. Међутим, одржава везе са Новим Садом и отпочиње интензивнију сарадњу са *Летописом Матице српске*, који ће 1927–1928. године и уређивати заједно са

познао од вас с којима сам младост провео”. Милан Кашанин, Светислав Марић, *Преписка двојице младића*, приредио Предраг Вукадиновић, Матица српска, Нови Сад, 1991, стр. 156.

⁵⁵ Исто, стр. 246.

Марком Малетином.⁵⁶ У најстаријем српском књижевном часопису оглашава се критичким цртицама и белешкама о актуелним изложбама, новим насловима из домаће и стране и књижевности и уметности. Чак је и једна од рубрика посвећена приказивању нових публикација или извештајима са неких културних и књижевних догађаја носила назив „Белешке”. Поред тих краћих, информативно-оцењивачких текстова, Кашанин је објављивао и критичке есеје аналитичко-синтетичког типа, односно огледе о одређеним проблемима и феноменима у друштвеном животу.⁵⁷ Од три обимнија

---

⁵⁶ Кашанинову вишестрану сарадњу са *Летописом* детаљно је представила Мирјана Д. Стефановић. Видети њен текст „Милан Кашанин у Летопису”, *Летопис Матице српске*, књ. 429, св. 1, јан. 1982, стр. 207–212.

⁵⁷ Нешто од динамике сарадње са *Летописом* током двадесетих година дознајемо из Кашанинових писама тадашњем уреднику и дугогодишњем пријатељу Марку Малетину.

На пример, у писму од 3. септембра 1927. [РОМС инв. бр. 16.694] Кашанин Малетина уз извињење обавештава о томе да је привео крају обећане прилоге за часопис: „Примио сам пре осам дана твоје писмо од 3. септембра. Нисам ти одмах одговорио, јер сам прво требао да спремим прилоге за Летопис. Шаљем ти девет бележака. Ако доспем, послаћу ти још.”

У писму од 9. априла 1928. [РОМС инв. бр. 16. 699] сазнајемо за Предлог рада Матице српске који је Кашанин саставио: „Разрадио сам онај Предлог и ево ти га шаљем за препис разошиљање. [...] Ако мислиш да треба што додати, додај слободно. Али ја мислим да сам, у главном, обухватио све што је требало. Главно је како ће се изводити, а за друго је лако. Људи треба! Људи!”

У истом писму Кашанин обећава слање приповетке и критичких цртица/бележака за часопис: „Ускрс ћу провести у Барањи, па ћу тамо гледати да свршим ону приповетку за „Летопис”

критичка текста један је о књизи песама његове познанице Анице Савић Ребац.⁵⁸

С обзиром на природу и формат написа, Кашанин се у *Летопису* током тих пет година превасходно оглашава као „критичар из дана у дан” – како је то луцидно формулисала Исидора Секулић.⁵⁹ Његов циљ је очигледно био да пружи што поузданију информацију и оцену дела текуће књижевне продукције пре него да им аналитички приступи. Сложили бисмо се и са ставом Иванке Удовички да Кашанин, као уредник „није показивао нарочите иницијативе за уношење новина у приказивању и тумачењу наше књижевности, а као сарадник, био је марљив, истрајан и компетентан у послу сталног књижевног рецензента и известиоца о културним збивањима”. Његови сажети прилози, ипак, „осветљавају сувремену књижевну продукцију и доказују свестраност и сигурност [...] знања”.⁶⁰

коју сам давно обећао. [...] Бележака ћеш добити и за овај број.”

У писму од 28. новембра 1927. [РОМС инв. бр. 16. 700] Кашанин помиње да је спремио белешке за *Летопис*: „Поодавно сам се вратио с пута, али сам тек сад доспео да ти спремим неку белешку за *Летопис*.”

⁵⁸ Остала два посвећена су Борисаву Станковићу и Тодору Манојловићу.

⁵⁹ Исидора Секулић сматра да је „критика из дана у дан, критика спољна, рефлексна, механичка, носи скоро увек карактеристику времена и карактеристику менталитета у некој књижевној републици, или у народу”. *Исидора Секулић*, приредила Слободанка Пековић, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2011, стр. 269–279.

⁶⁰ Иванка Удовички, *Књижевни критичар Милан Кашанин*, Београд: Институт за књижевност и уметност – „Вук Караџић”, 1982, стр. 29.

Без преувеличавања, Кашанинов рад валидно оцењује Мирјана Д. Стефановић тврдећи да „упркос неспоразумима који се јављају у таквој свестраној активности, ова сарадња Милана Кашанина у Летопису добија размере споменика.”⁶¹

Милан Кашанин

Без обзира на формалну и стилистичку сажетост, он је успевао да пружи валидно, прецизно и заокружено критичко мишљење, ауторитативно у суду, богато похвалама, али и сувислим, естетички оправданим и неретко књижевноисторијски продубљеним опаскама и сугестијама. Свакако свестан њиховог тре-

---

⁶¹ Мирјана Д. Стефановић, „Милан Кашанин у Летопису”, стр. 208.

нутног значаја и представљачко-оцењивачког карактера, без приметнијих аналитичких пробоја и брижности у стилу, Кашанин је те белешке писао за конкретно време и за ауторе и читаоце који прате савремене књижевне токове, на тај начин покушавајући да допринесе правилном естетичком усмерењу једне националне књижевности у новом добу. У тим приказима-белешкама очигледно је умеће „математички прецизног именовања појава и њиховог разликовања, по сличности и посебности, а нарочито способност за њихово спецификовање, при чему му не треба много речи. За једно истакнуто својство он нађе једну реч, и не мора да га описује”.⁶²

У сумарном погледу на Кашанинову ликовну критику објављену у *Летопису*, Мирјана Д. Стефановић истиче да су „неоспорне [...] Кашанинове заслуге у развоју културног живота између два рата”, будући да је успео да забележи и прокоментарише кључне догађаје ликовног живота тога доба. „Био је меродавни арбитар, педантан и врсни хроничар. Са великим познавањем проблема и са личном моћи понирања писао је о савременим ликовним манифестацијама”.⁶³ Ликовни прилози данас представљају „драгоцен документ о развоју наше уметности у међуратном периоду”⁶⁴. Истовремено, у тим текстовима препознају се и естетички и културолошки критеријуми самог критичара. Заправо, сарадња у *Летопису* била је тек део

---

⁶² Иванка Удовички, *Књижевни критичар Милан Кашанин*, стр. 29.

⁶³ Мирјана Д. Стефановић, *нав. дело*, стр. 208.

⁶⁴ *Исто*.

Кашаниновог активног ангажмана у пољу културе у међуратном периоду током којег је настојао да, сходно свом аксиолошком мерилу и имплицитној естетичкој и културноидеолошкој платформи, пружи ваљане и што конкретније смернице за установљавање принципа српске, односно југословенске културне политике.⁶⁵

У *Летопису* је овај врсни познавалац савремених токова српске књижевности 1925. године објавио и прегледни текст „Писци из Војводине, пред рат и после рата”, на који се касније није освртао (или га није пронашао), па га није уврстио у избор својих критичких радова *Пронађене ствари* 1961. године. У том тексту је, сходно скрупулосним аксиолошким принципима, језгровито а прецизно побројао, разврстао и категорисао поетичке карактеристике како већ афирмисаних, тако и млађих писаца и песника рођених северно од Саве и Дунава. Тако се, редом, осврнуо на остварења Милете Јакшића, Светислава Стефановића, Вељка Петровића, Исидоре Секулић, Анице Савић (Ребац), Тодора Манојловића и Милоша Црњанског. Његов преглед могао би се читати упоредно са текстом Васе Стајића „Послератна књижевност Војводине”, штампаним такође у *Летопису* годину дана раније.⁶⁶ Заправо, Кашанинов текст би, како то претпоставља Зорица Хаџић, могао представљати својеврсни одговор Стајићу: „Истина је да у наведеним

---

⁶⁵ О томе више у: Јана М. Алексић, *Културна идеологија Милана Кашанина*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2019.

⁶⁶ Васа Стајић, „Послератна књижевност Војводине”, *Летопис Матице српске*, 1924, стр. 15–22.

прегледима постоје, евентуалне, додирне тачке у књижевним укусима (Милета Јакшић, Вељко Петровић и Милош Црњански), али су још евидентније тешко премостиве разлике које су одвајале 'старе' од 'нових'.⁶⁷ Те разлике се нарочито односе на Кашаниново истицање Светислава Стефановића, Тодора Манојловића и Исидоре Секулић, аутора који су у критичкој оптици поприлично ригидног Стајића ирелевантни у савременој књижевности Војводине. Извесно је да је Кашанин, на супрот њему, али и већини критичара из своје генерације, показао више објективности у оцени и отворености за различите стваралачке гласове и поетичке токове без обзира на персонални естетички сензибилитет и књижевни укус.

„Нови задаци Матице српске” је више него индикативан оглед за правоверно разумевање Кашанинове ватрености и самопрегора који чини у покушају да подигне ниво културнополитичке свести и утиче на реформисање рада појединих институција у годинама изградње нове државе. Матица српска се издваја као духовно средиште ка којем гравитирају не само војвођански Срби, већ све заједнице унутар Краљевине. У програмском тексту, написаном поводом стогодишњице постојања и рада ове установе, Кашанин износи идеје и конкретне предлоге како би се требало организовати да би се побољшале прилике на пољу историје, књижевности, уметности и културе и друштва у целини и реализовали капитални послови. Он не превиђа актуелне проблеме и органичења, али инсистира

---

⁶⁷ Зорица Хаџић, „Превртљивост судбине или метаморфозе једног односа: Милан Кашанин и Васа Стајић”, стр. 46.

на бољој организацији и порасту колективне воље за рад. Јер, како подвлачи, „Матица српска, као друштво од великог моралног угледа, са великим бројем чланова и, у исти мах, као културна установа која не почива на трговачкој основи, може много учинити за српску књигу и књижевност”, али и за науку и ликовну уметност. Као и у тексту о Војводини, написаном поводом десетогодишњице ослобођења и уједињења, некадашњи националистички активиста, а потоњи културни прегалац и аутор монографије *Српска уметност у Војводини*, залаже се за то да Војводина изађе из тренутне духовне подређености у односу на друге крајеве Краљевине и поврати стари сјај српског војводства.

Годину дана касније Кашанин за *Летопис* пише похвалан приказ две публикације које је објавила Матица српска: аутобиографије Михаила Пупина *Са пашњака до научењака* и монографије *Историја Срба у Војводини* од Алексе Ивића. Критичар не крије задовољство што су оба Матичина издања високог квалитета и доступна српским читаоцима.⁶⁸

Прекид сарадње са гласилом најстарије српске књижевне, културне и научне институције уследиће 1930. године и трајаће наредне двадесет и четири године. Посвећени управник Музеја савремене уметности (1928–1936), а потом и директор Музеја кнеза Павла

---

⁶⁸ Критичка белешка је иницијално била погрешно ауторизована, на шта Кашанин скреће пажњу своме пријатељу Марку Малетину, скоро тридесет година касније, у писму од 29. фебруара 1957. године [РОМС инв. бр. 53.938], док овај сарађује на изради Библиографије *Летописа*. Ипак, Иванка Удовички је у својој, до сада најпотпунијој, Библиографији Кашанинових радова, 1982. године унела податак о овом тексту.

до почетка Другог светског рата писаће ликовну критику и чланке из области историје уметности у *Правди*, *Времену*, *Политици*, *Српском књижевном гласнику*, *Југословену* и *Југословенском гласнику*, а од 1937. и у музејском часопису *Уметнички преглед*, који је покренуо и уређивао. Након рата обазриви и предани чувар уметнина и непроцењивог српског материјалног наслеђа пада у немилост нових власти и, превремено пензионисан, на ивици егзистенције, бива принуђен да се притаји и не објављује под својим именом и презименом. Неки вид рехабилитације 1953. године омогућиће му, испрва спорадично оглашавање у периодичним публикацијама, али и успостављање контакта са новим уредништвом *Летописа*⁶⁹. Међуратни сарадник сада ће се јавити прилогом из уметничке књижевности, то јест одломцима из свог романа *Привиђења* који ће објавити тек под крај живота. Кашанин од 1965. до 1968. сукцесивно објављује огледе о српским писцима (Ђури Јакшићу, Јовану Јовановићу Змају, Лази Костићу, Богдану Поповићу, Љубомиру Недићу, Јакову Игњатовићу, Лази Лазаревићу, Сими Матавуљу, Стевану Сремцу, Јовану Скерлићу, Јовану Дучићу) које ће 1968. заједно са раније штампаним есејем „Између Вука и орла” сабрати у монографији *Судбине и људи*. Током шездесетих и седамдесетих објављује и фрагменте из књиге *Случајна открића*,

---

⁶⁹ У том периоду на месту уредника је Живан Милисавец (1946–1957), а потом ће се, током Кашанинове вишедеценијске сарадње са *Летописом*, на уредничком месту смењивати Младен Лесковац (1958–1964), Бошко Петровић (1965–1969), Александар Тишма (1969–1973), Димитрије Вученов (1974–1979), Момчило Миланков (1979) и Бошко Ивков (1980–1991).

као и сећања на своје пријатеље и познанике (Исидору Секулић, Милету Јакшића, Јована Дучића, Перу Слијепчевића, Ивана Мештровића, Милана Миловановића, Саву Шумановића) са наднасловом „Сусрети и писма”. Своје мемоаре са елементима књижевног есеја, ликовне, књижевне или музичке критике Кашанин заједно са одабраним писмима штампа под истим насловом 1974. године. Са носталгијом се присећа младалачких дана пре и непосредно после Првог светског рата, пружајући читаоцима вредно сведочанство о духовним силницама минулих времена које су се одразиле на његово поимање живота. Имајући задршку према самопоуздању аутора мемоарске прозе који сматрају да у својим евокацијама имају монопол над истином о себи и другима,⁷⁰ Кашанин своје реминисценције записује без накнадне претенциозности, огорчености, охолости или пак неукусног улепшавања, са смиреношћу објективног приповедача. Тако је и са живим успоменама на новосадско искуство непосредно након рата изнесеним у огледима о Аници Савић Ребац, који смешта у прочеље своје књиге мемоарске прозе, као и о композитору и политичком раднику Петру Коњовићу.

У Новом Саду тринаестогодишњи Кашанин случајно среће замишљеног песника Лазу Костића. „Подсмехом судбине” или, пре, по духовној сродности Кашанин ће о Костићу писати у три наврата, различитим поводима и у различитим стваралачким периодима. Међутим, сва три пута похвално и са неупитним

---

⁷⁰ Милан Кашанин, „Иван Мештровић”, *Сусрети и писма*, Матица српска, Нови Сад, 1974, стр. 167–168.

поштовањем, упркос дискредитујућем а утицајном уверењу академске критике – које су оформили Љубомир Недић, Јован Скерлић и Богдан Поповић – о Лази Костићу и као песнику и као драмском писцу и као преводиоцу. Одушевљени читалац „Минадира” и „Ђурђевић ступова” са Аницом Савић Ребац планира да поткрај двадесетих година покрене *Свеске Лазе Костића*, „које би излазиле једанпут, двапут годишње и доносиле прилоге биографији Костићевој и познавању његовог рада.”⁷¹

У *Времену* се објављује Кашанинов говор поводом обележавања двадесет година од смрти Лазе Костића индикативног надаслова: „Права прослава нашег романтизма”. У својој краткој беседи поред Кашанина о Костићевом делу говорио је и Тодор Манојловић. Двадесет пет година касније Кашанин ће у часопису *Књижевност* објавити превод дневника који је Лаза Костић водио на француском језику, са пропратним коментарима и напоменама, поткрепљеним и деликатним увидима у Костићев интимни свет и специфичну тежину Костићеве стваралачке личности.⁷²

---

⁷¹ Милан Кашанин, „Аница Савић Ребац”, *Сусрети и писма*, Матица српска, Нови Сад, 1974, стр. 14.

⁷² Овај текст Кашанин ће унети и у своје *Пронађене ствари* 1961. године. Дневник Лазе Костића објављен је у Кашаниновом преводу и 1982. године у оквиру Костићевих Сабраних дела. В. Лаза Костић, *О књижевности; Мемоари 2*, приредио Предраг Палавестра, Сабрана дела Лазе Костића, Матица српска, Нови Сад, стр. 253–270. Дневник излази и 2000. године. В. Лаза Костић, *Дневник. Ишчекивано и дочекано* (листови успомена), приређивач, превод и поговор Милан Кашанин, Народна књига/Алфа, Београд, 2000. Кашанин, такође, стваралачки процес Лазе Костића, на основу доступне му заоставштине,

Опсервације о естетичкој визији и песничкој филозофији Лазе Костића, као и о вечитом антагонизму између изузетног појединца и духовно неразвијеног друштва разрађује у врхунском есеју „Прометеј”. У том огледу Кашанину је стало да појасни Костићев алтернативни уметнички поступак и да коначно разбије заблуде о спорним естетским дометима Костићевих остварења. Оглед ће заједно са студијама о Ђури Јакшићу и Змају бити одштампан у августовско-септембарској свесци *Летописа* 1965. године, а 1968. наћи ће се као поглавље у књизи *Судбине и људи*.

Иако је на самом почетку књижевнокритичког ангажмана, под снажним утицајем ондашњих критичких постулата, пре свега Јована Скерлића, а потом и младих књижевника из Босне, предвођених луцидним Димитријем Митриновићем,⁷³ Кашанин у тексту „Змајев национализам” показивао наклоност према очевидном патриотском осећању које врви из Змајевих стихова, индикативно је да је касније, скоро шест деценија потом, направио један естетички и књижев-

---

изнутра сагледава и у студији „Сведочанства о Лази Костићу”, *Зборник Историје књижевности САНУ*, одељење литературе и језика, књ. 6, Београд, 1968, стр. 233–399.

⁷³ На пример, револуционарно надахнути и интелектуално радознали свршени ученик новосадске гимназије у преписци са Марићем и Васом Стајићем током Првог светског рата не крије своје одушевљење Митриновићевим идејама, које користи за конфигурисање властитог естетичког система, јер сматра да ће управо Митриновић „дати први нашу оригиналну филозофију и естетику”. Видети: Милан Кашанин, Светозар Марић, *Преписка двојице младића*, стр. 77–78. и Зорица Хаџић, „Преписка Васе Стајића и Милана Кашанина или ’Разговор са сутрашњом српском књижевношћу’”, стр. 175, 182.

ноисторијски отклон од тако успостављене поетике. У огледу о Змају, ироничног наслова „Народни песник”, Кашанин износи и на примерима потврђује недвосмислен став да је културно значајно и патриотски афирмативно тек оно што је уметнички вредно и да за постизање естетске релевантности нису довољна само национална расположења и политичко и историјско окружење због којег и ради којег једно дело настаје. Зато инсистира на томе да се Змајева величина најбоље препознаје у његовој рефлексивној и љубавној поезији.

* * *

Поред јачих или слабијих веза, пословног или приватног карактера, Кашанина за Нови Сад од првих гимназијских дана па скоро до самог краја животног пута везује његов школски друг и целоживотни пријатељ Светислав Марић. Њих на окупу држи мноштво заједничких доживљаја у школским данима, динамична младост, међусобна подршка и братска брижност у изазовним животним ситуацијама, а потом и кумовске везе. Иза њих је остала интензивна и богата кореспонденција, настала у периодима раздвојености, како током Великог рата и периода студирања у Загребу, односно у Паризу, тако и касније, када су их пословне и приватне обавезе одвукле на различите стране: једног у Београд, другог у Нови Сад. Будући ни исувише далеко, али ни довољно близу за чешће посете и дружења, преписка похрањена у Рукописном одељењу Матице

српске⁷⁴ указује на несвакидашњу постојаност једног искреног пријатељства. Србин из Барање приврженост и љубав према младићу из Сремске Каменице, а дужно признање потоњем филозофу, математичару и физичару, аутору нашег првог филозофског речника, професору, па директору новосадске гимназије и потпредседнику Матице српске, одаје у опсежном огледу, најпре објављеном у јануарској свесци *Летописа* 1979, а убрзо потом, као предговор, у Марићевим *Одабраним списима*.⁷⁵ Аутор огледа је сагледао Марићеву марљивост, одговорност, моралну непоткупљивост и доследност, упоређујући га по томе са узорним личностима своје младости, као што су Тихомир Остојић, Милан Петровић и Марко Малетин, „далеко значајнији по добром раду него по славном имену”. Не скрива, притом, жалост што један талентовани, софистицирани и енциклопедијски широк ум није чешће записивао своје луцидне увиде и опсервације, а тиме оставио и дубљег писаног трага у српској есејистици.

Обележавања јубиларних годишњица матуре говоре о истрајности интимних сећања на тренутке

---

⁷⁴ 61. писмо од 22. јануара 1915. до 26. јануара 1923. приредио је Предраг Вукадиновић и објавио у књизи Милан Кашанин; Светислав Марић, *Преписка двојице младића*, Матица српска, Нови Сад, 1991. Сматрајући је занимљивом и сазнајном, ту преписку планирали су за живота да прекуцају и објаве и сами кореспонденти.

⁷⁵ Кашанин је Марића неуморно подстицао да пише и објављује. Тако и у једном од познијих писама (од 16. маја 1964) наилазимо на његов пријатељски подстрек Марићу да објавио своје филозофске огледе, односно рукопис *Милси* који чине један део постхумно објављених *Одабраних списа* [РОМС инв. бр. 56.835].

бурне и не баш безбрижне младости и подсећају на пролазност времена: „Боже, Боже, овог лета је двадесет година како смо матурирали. Хоће ли бити неког састанка, и кад? Баш бих волео да се сви видимо.”⁷⁶ Двадесет година касније Кашанин Марићу предлаже поновно окупљање, жељан сусрета са школским друговима: „Добро би било да се састанемо који смо матурирали пре (страх ме је рећи) четрдесет година. Биће и пријатно и жалосно кад се угледамо и кад се пребројимо. И ја мислим да је најбоље да се састанемо јуна.”⁷⁷ А након једног од тих састанака у Новом Саду носталгични Кашанин своме пријатељу исповеда: „Радо се сећам нашега састанка, сунчаног дана и Варадина, и жалим што се чешће не виђамо, а нарочито што ја тако ретко могу да дођем на Дунав, до Фрушке горе и Новог Сада, који су ми утолико милији што више старим.”⁷⁸ А можда су ти сусрети и писма, које је завештао Матици српској, хотимични покушај да се зацеле нехотично искидане везе или оживе привиђења, као у последњем Кашаниновом роману, чије је фрагменте објављивао управо у *Летопису*.

Круг се затвара, јер све чешћи поглед у прошлост одређује и надолazeћу будућност. Исход је предвидљив, али сећања, упркос резервисаности према њиховој поузданости, одвлаче у жуђеном правцу.

---

⁷⁶ Из Кашаниновог писма Светиславу Марићу од 3. маја 1934. године [РОМС инв. бр. 56. 812].

⁷⁷ Из Кашаниновог писма Марићу од 10. маја 1954. [РОМС инв. бр. 56. 815].

⁷⁸ Из Кашаниновог писма Марићу од 21. октобра 1969. [РОМС инв. бр. 56. 852].

Наизглед, парадоксално, Нови Сад је за Милана Кашанина могао значити тај жуђени континуитет у фрагментизованој историји XX века коју је својим растрзаним животом сведочио.

Јана М. Алексић